

STILISTICA, ÎN CONCEPȚIA LUI E. COȘERIU NOTE DE LECTURĂ

IOAN MILICĂ *

Text preluat din revista „Limba Română” (Chișinău), anul XXII, 2012, nr. 11–12, p. 17–24.

Autor al unei opere vaste și originale, a cărei organicitate desfide lectura dogmatică ori specioasă prin exces de laudă sau de blam, Eugeniu Coșeriu aparține, fără îndoială, cercului restrâns de savanți care au contribuit realmente la progresul științelor limbajului.

Autor canonic, despre care s-a afirmat că a produs „o revoluție copernicană” (Borcilă 2006: 43–49) în lingvistică, E. Coșeriu s-a raportat permanent la scrierile fondatorilor teoriei limbii și nu numai. Citindu-l pe lingvist, lectorul atent la notele inconfundabile ale discursului științific înalt (capacitate de sinteză, finețea distincțiilor conceptuale și terminologice, ascuțimea spiritului critic) descoperă că este în tot locul însoțit – uneori sfătuit, dirijat, protejat, alteori invitat, prevenit, incitat – de ilustrul cititor pe nume E. Coșeriu. O asemenea tovărășie e onorantă și folositoare. Înainte de toate, ea arată că, în științele limbajului, scrierile savante cresc din semințele rodnice ale lecturilor, așa cum stejarii se înalță din sâmburi de ghindă. Mai apoi, ea dezvăluie că un mare om de știință, prin definiție adept al exactității și rigorii, are stil, fapt îndeobște minimalizat, ignorat chiar (ce valoare mai are, astăzi, sentința lui Buffon, „Stilul este omul însuși”?). Nu în ultimul rând, ea evidențiază că opera trăiește pentru și prin cititori, rezonând cu propensiunile și limitele lor.

Stilistica, știință ce are obiect de cercetare stilul, a fost statornic avută în vedere de Coșeriu, fără ca lingvistul să fi adunat într-o lucrare de referință toate observațiile sale. Caracterul sistematic al ilustrărilor, considerațiilor și argumentărilor privind valorile stilistice ale faptelor de limbă este însă evident și demonstrează că proiectul coșerian al unei viziuni unitare asupra limbii, considerată ca arhitectură cognitivă și

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România.

culturală, nu a neglijat, ci, dimpotrivă, a plasat pe un făgaș prielnic dezbaterile privind a) raportul valoare lingvistică – valoare stilistică, b) importanța creativității și alterității în manifestarea lingvistică și culturală a expresivității, c) competența și performanța expresivă a vorbitorilor, d) dimensiunea stilistică a actului de comunicare, e) interpretarea istorică și funcțională a faptelor de stil, în raport cu planul normei, pe de o parte, și cu planul sistemului, pe de altă parte etc.

Valori lingvistice – valori stilistice

După cum se știe, în lingvistica saussuriană, deosebirea între raporturile asociative și cele sintagmatice este mediată de noțiunea de *valoare*¹. Valorile *in absentia* se ordonează ca *raporturi asociative* (constelații), în timp ce valorile *in praesentia* se organizează ca *raporturi sintagmatice* (succesiuni) (cf. Saussure 1998: 135–138). Elev al lui Ferdinand de Saussure, Charles Bally, întemeietorul stilisticii moderne, preia tezele maestrului său și postulează, îndepărtându-se totuși de ideile acestuia, existența a două tipuri de valori, *noționale* și *afective*, considerate în relație de opoziție. Opoziția între rațiune (noțiune) și simțire (afect) îl determină pe învățatul genevez să concluzioneze că exprimarea lumii prin limbă se realizează fie predominant noțional (aspect cercetat de *lingvistică*), fie predominant expresiv (aspect cercetat de *stilistică*). Argumentarea dezvoltată de Bally, dar respinsă de Coșeriu², cuprinde, în fond, următoarele aspecte: 1) polaritatea *rațiune – emoție* reprezintă chintesența gândirii; 2) opozițiile lingvistice oglindesc dualitatea gândirii; 3) în limbă se manifestă *valori noționale* și *valori afective*; 4) faptele de limbaj sunt susceptibile de a prezenta aceste fațete valorice; 5) lingvistica are ca obiect de cercetare valorile noționale, stilistica, pe cele afective; 6) valorile afective pot fi identificate numai prin raportare la cele noționale³ și 7) stilistica este o disciplină lingvistică, dat fiind că valorile afective sunt exprimate prin elementele limbii, comune tuturor vorbitorilor: „gândurile ne aparțin doar nouă, simbolurile folosite pentru a le exprima sunt comune tuturor celor care vorbesc în același fel ca noi” (Bally 1951: 7).

¹ „Raporturile și diferențele dintre termenii lingvistici se derulează în două sfere distincte, fiecare dintre ele generează o anumită ordine de valori [subl. n.]; opoziția dintre aceste două ordini ne face să înțelegem mai bine natura fiecăruia dintre ele. Ele corespund cu două forme ale activității noastre mentale, amândouă indispensabile vieții limbii” (Saussure 1998: 135).

² „[...] distincția între forme «afective» și forme «logice» în limbaj este inacceptabilă, după cum inacceptabilă este și orice opoziție între «intelectual» și «afectiv» (sau, și mai rău, «expresiv»), pe care cineva ar încerca să o stabilească în planul «limbii» sau al modurilor lingvistice ca atare” (Coșeriu 1997: 147).

³ „[...] aspectul afectiv al unui fapt de expresie nu poate fi într-adevăr surprins decât printr-un contrast față de conținutul său intelectual, în virtutea relativității care domină toate valorile expresive. [...] singurele distincții care pot fixa și clasifica faptele de limbaj sunt cele descoperite printr-o operație rațională (intelectuală), întrucât sentimentul este un fapt prea complex pentru a servi ca punct de pornire al analizei” (Bally 1951: 155).

Potrivit viziunii coșeriene, în realitatea limbii istorice, absența sau prezența valorilor stilistice rezultă din situarea vorbitorilor „într-o convenție pur «logică», adică de pură comunicare simbolică, «obiectivă» și «neutră», fără nicio valoare afectivă, sau într-o convenție «stilistică», adică de comunicare a unor sentimente și impulsuri de voință, comunicare care depășește semnificația pur simbolică a semnelor utilizate” (Coșeriu 1999: 29). Cu alte cuvinte, valorile lingvistice și stilistice sunt „chipuri” îngemănate ale ființei limbii: „la fel ca gramatica, și stilistica studiază întreg materialul constitutiv al limbii, dat fiind că orice fenomen – chiar dintre cele care la prima vedere ar părea că aparțin în exclusivitate limbajului enunțiativ – poate avea o utilizare stilistică, adică utilizarea care implică și relevă o atitudine a vorbitorului. Stilistica poate fi studiul convenției emotive deja generalizate într-o limbă («stilistica limbii») [...]; dar poate fi, în aceeași măsură, studiul creației lingvistice caracteristice unui scriitor sau unei opere, studiu care implică valorificarea creației înseși din punct de vedere estetic sau din punctul de vedere al relației armonioase dintre expresie și structura particulară a lumii inedite pe care o operă sau un scriitor o sugerează («stilistica vorbirii»)” (Coșeriu 1999: 98). Întrezărim în aceste observații angajarea subtilă a concepției lui Humboldt, care „nu a ocolit exigența de a vedea în limbaj o bipolaritate, o mișcare dialectică între subiectiv și obiectiv, individual și interindividual sau supraindividual, între *energeia* și *ergon*” (Coșeriu 2004: 31–32).

Stilistica „vorbirii” – stilistica „limbii”

O demonstrație convingătoare a mișcării dialectice între subiectiv și obiectiv aflăm în paginile în care Coșeriu dezbate identitatea actului de vorbire. Lecturile angajate în expunere sunt, evident, cele ale întemeietorilor. Actul de a vorbi este un „act de creație, act singular care nu reproduce exact nici un act lingvistic anterior și care, numai prin limitele pe care i le impune necesitatea intercomunicării sociale, „seamănă” cu acte lingvistice anterioare, aparținând experienței unei comunități. Adică, actul lingvistic este, prin natura sa, act eminent individual, însă determinat social prin însăși finalitatea sa” (Coșeriu 1999: 25).

Unicitatea actului lingvistic probează acțiunea principiului *creativității*, iar finalitatea socială a acestuia reliefează principiul *alterității*. Altfel spus, în actul de a vorbi se întâlnesc libertățile și condiționările pe care locutorul și interlocutorul și le asumă, pentru a se înțelege. Însă actul lingvistic nu e un act mecanic cu randament absolut. Dimpotrivă, ceea ce caracterizează realitatea comunicării verbale între indivizi este intervenția unor factori care favorizează apariția unor porțiuni „de neînțelegere”: motivele „pur fizice” (cum este, de pildă, cazul vorbirii întrerupte de zgomote ce împiedică transmiterea fluxului

sonor), „situațiile diferite” ale celor doi vorbitori (fenomen impus, de exemplu, de cunoașterea, în grade diferite, a unei limbi) sau „convențiile” „diferite în care vorbitorul și receptorul se întâlnesc și se situează” (Coșeriu 1999: 30).

Cercetarea factorilor de „neînțelegere”, al căror potențial expresiv este cert, mai cu seamă pe terenul interpretării stilistice a textului literar, reprezintă un teritoriu prea puțin explorat în stilistica actuală. Dând exemple din dramaturgia lui Caragiale, putem intui că „neînțelegerile” sunt valorificate constant de marii scriitori, cu multiple efecte stilistice. De pildă, mimetismul verbal al slugarnicului Pristanda dă senzația de realism lingvistic și prilejuiește hohote de râs. Personajul creează impresia că, din motive „fizice”, nu prea înțelege ceea ce i se spune:

„Tipătescu (*indignat*): Eu vampir, ai? ... Caraghioz!

Pristanda (*asemenea*): Curat caraghioz!... Pardon, să iertați, coane Fănică că întreb: bampir... ce-i aia, bampir?

Tipătescu: Unul... unul care sugă sângele poporului...” (Caragiale 1971: 96–97).

Alteori, oralitatea, condiție originară de *a fi* a limbii, devine trăsătură stilistică a textului și capătă rol esențial atât în evaluarea stilului individual al scriitorului, cât și în observarea atitudinii autorului față de personaje. În farsa *Conu Leonida față cu reacțiunea*, personajul masculin vrea să-și convingă consoarta că e republican sadea, perorând despre „revoluție”:

„Leonida: „Hehei! Unul e Galibardi: om, o dată și jumătate! (*Cu mândrie și siguranță*): Ei! giantă latină, domnule, n-ai ce-i mai zice. De ce a băgat el în răcori, gândești, pe toți împărații și pe Papa de la Roma?

Eftimița (*mirată*): Și pe Papa de la Roma? Auzi, soro?

Leonida: Ba încă ce! i-a tras un tighel⁴, de i-a plăcut și lui. Ce-a zis Papa – iezeit, aminteri nu-i prost! – când a văzut că n-o scoate la căpătâi cu el?... «Mă, nene, ăsta nu-i glumă; cu ăsta, cum văz eu, nu merge ca de cu fitecine; ia mai bine să mă iau eu cu politică pe lângă el, să mi-l fac cumătru». Și de colea până colea, tura-vura, c-o fi tunsă, c-o fi rasă, l-a pus pe Galibardi de i-a botezat un copil” (Caragiale 1971: 81).

Invocându-l pe *Galibardi* (în realitate, *Garibaldi*) și proslăvind *gianta latină* (de fapt, *ginta latină*) din care acesta s-ar trage, Conu Leonida transformă istoria în comedie. Altfel spus, istoria este metamorfozată în ficțiune de limbaj. Pentru a ilustra procesul gradat de convertire – prin limbaj – a istoriei în mizanscenă, scriitorul valorifică plenar resursele stilistice ale oralității de tip familiar. În viziunea lui Leonida, *Galibardi* e *un om și jumătate*, se trage din *gianta latină* (*ce mai!*), *i-a băgat în răcori* pe toți împărații și *i-a tras un tighel* însuși *Papei de la Roma*, care, din evidente rațiuni politice („de colea până colea, tura-vura, c-o fi tunsă, c-o fi rasă”), *l-a pus de i-a botezat un copil*. Copleșită de lecția de istorie a conului Leonida, bieteii Eftimița nu-i rămâne decât să

⁴ Tighel, -uri, s.n. tiv; *a-i trage cuiva un tighel* – a muștra aspru pe cineva.

recunoască, admirativ, între două *căscături*: „ca dumneata, bobocule, mai rar cineva”.

Caricaturalul dezvoltat prin transformarea istoriei în comedie se sprijină, lingvistic vorbind, pe un contrast expresiv. Leonida și Eftimița evaluează lumea exclusiv prin lentila limbajului familiar. „Monocromatismul” lor lingvistic nu se integrează în „coloratura” *revoluțiilor* ce se petrec înăuntrul și în afara casei. Ironia pe care o degajă contrastul între „monocromia” lingvistică a eroilor și „policromia” evenimentelor la care personajele se raportează capătă, astfel, formă și sens.

O evidență a convențiilor diferite „în care vorbitorul și receptorul se întâlnesc și se situează” (Coșeriu 1999: 30) descoperim, în opera lui Caragiale, într-un dialog ai cărui protagoniști sunt Rică Venturiano și Veta, cunoscutele personaje din comedia *O noapte furtunoasă*:

„Rică [...]: Angel radios! precum am avut onoarea a vă comunica în precedenta mea epistolă, de când te-am văzut întâiași dată pentru prima oară mi-am pierdut uzul rațiunii; da! *Sunt nebun...*

Veta: *Nebun! (strigând:)* Săriți, Chiriac! Spiridoane!

Rică: Nu striga, madam (*se târăște un pas în genunchi*), fii mizericordioasă! *Sunt nebun de amor*” (Caragiale 1971: 52).

Efectul comic rezidă în jocul instituit de dramaturg între sensul denotativ al adjectivului *nebun* (‘smintit’) și conturul superlativ al sintagmei *nebun de amor* (‘foarte îndrăgostit’). Pompoasa declarație a lui Rică și patosul personajului, reflectate, în plan sintactic, prin schimbarea de stil conversațional (de la *solemn* la *familiar*), o determină pe Veta să presupună că are de-a face cu un individ *nebun*, care și-a pierdut, într-adevăr, *uzul rațiunii*. Pe de altă parte, Rică, pus în situația de a se confrunta cu ferocii apărători ai doamnei (amantul și băiatul de casă), simte nevoia să explicitizeze convenția adoptată („sunt nebun de amor”) și o imploră pe *madam* să fie *mizericordioasă*.

Exemplele caragialești pun în lumină un aspect lămurit de T. Vianu (1968: 42), și anume că faptele de stil „nu sunt simple *fapte de constatare*, ci *fapte de apreciere, valori*” [subl. a.]. Cred că Vianu și Coșeriu se întâlnesc în chip fericit. Ce altceva poate fi *faptul de stil* dacă nu *un uz care implică și relevă o atitudine a vorbitorului*, adică *un fapt de apreciere*?

În altă ordine de idei, faptele de apreciere ale vorbitorului oglindesc conștiința sa lingvistică. Cele trei ipostaze ale competenței lingvistice, *competența elocuțională* („a ști să vorbești în general”), *competența idiomatică* („a ști o limbă”) și *competența expresivă* („a ști să construiești discursuri”), pot fi, așadar, angajate în dezbateră privind geneza și mecanismele funcționale ale faptelor de stil.

Competența elocuțională reflectă universalitatea unor „norme ale limbajului”, care „se aplică la vorbirea în orice limbă” (Coșeriu 1992–1993: 34).

Astfel, un enunț de tipul *Cele cinci continente sunt patru: Europa, Africa, Asia* este *incongruent*, deoarece nu ilustrează „cunoștința pe care o avem cu privire la lumea în care trăim” (*idem*) sau acordul cu normele generale ale gândirii. *Competența idiomatică* evidențiază specificitatea limbii istorice, adică a sistemului „de tradiții ale vorbirii într-o comunitate”. *Competența idiomatică* ține de *corectitudine*, de realizările normale într-o limbă (Coșeriu 1992–1993: 40). *Competența expresivă* ține de *adecvare* și pune în lumină existența unor „norme specifice pentru construirea unui anumit tip de discurs” (*ibidem*: 37).

Cele trei categorii de competență lingvistică sunt de real folos în cercetarea stilistică a faptelor de limbă, dat fiind că potențarea libertăților de care dispune vorbitorul și acțiunea constrângerilor impuse acestuia aduc în prim-plan problematica efectelor stilistice și rolul crucial al intenției comunicative a vorbitorului, precum și importanța situării protagoniștilor într-o anumită situație de vorbire. În termeni coșerieni, *adecvarea* poate suspenda atât *corectitudinea*, cât și *congruența*. La rândul ei, *corectitudinea* poate suspenda *congruența*. De exemplu, o creație de tipul *bampir* reflectă suspendarea *corectitudinii* prin *adecvare*. În acest caz, efectul stilistic rezultă din „încălcarea”, cu intenție, a realizării corecte, normale, în limba română. Mai departe, se poate accepta că unele figuri de stil, cum ar fi metafora sau paradoxul, presupun tocmai suspendarea *congruenței* prin *adecvare*. Nici suspendarea *congruenței* prin *corectitudine* nu este lipsită de miză expresivă.

Cu alte cuvinte, la nivelul individual al textului/discursului, *adecvarea* poate suspenda judecățile de realizare de nivel superior (*corectitudinea* și *congruența*) și favorizează apariția valorilor stilistice individuale, în timp ce, la nivel idiomatice, al limbilor, *corectitudinea* poate suspenda *congruența*, favorizând specificul expresiv al unor norme ale limbii.

În viziunea lui E. Coșeriu, stilistica este știința care studiază arhitectura expresivă a limbii istorice, având ca obiect de cercetare manifestarea variației expresive în întregul material lingvistic existent. Ea are ca obiect de cercetare nu numai fenomenele de limbă care țin de aspectul afectiv, ci și expresivitatea de tip estetic, prin care se relevă originalitatea și creativitatea unui artist al cuvântului.

Considerată din perspectiva trihotomiei sistem – normă – vorbire (Coșeriu 2004: 11–115), variația diafazică cuprinde atât faptele stilistice de factură colectivă, cât și realizările expresive de tip individual: „Sunt cunoscute dificultățile pe care le întâmpină, de exemplu, constituirea stilisticii limbii. Ei bine, această știință nu poate fi altceva decât studiul variantelor normale cu valoare expresivă-afectivă, studiul utilizării stilistice normale a posibilităților pe care un sistem le oferă acelor elemente care, în limba unei comunități, sunt în mod normal purtătoare ale unei valori expresive particulare, adică o știință a normei, pe când stilistica ce studiază valoarea particulară pe care un element oarecare al limbii o poate dobândi într-un text, ca originalitate expresivă individuală, este stilistică a vorbirii” (Coșeriu 2004: 107).

Prin cuprinderea în planul sistemului a variației diafazice este recuperată ideea că stilul este o noțiune sistematică și istorică⁵. Prin plasarea cercetării stilistice în planul vorbirii⁶ sunt restaurate creativitatea și alteritatea ca principii de generare a valorilor stilistice. Stilistica cercetează deci modelele stilistice constituite istoric și valorificate sincronice, pe de o parte, și originalitatea expresivă a vorbitorilor, pe de altă parte.

BIBLIOGRAFIE

- Bally 1951 = Charles Bally, *Traité de stylistique française*, troisième édition, volume I, Genève, Librairie Georg & C S.A./ Paris, Librairie C. Klincksieck.
- Borcilă 2006 = Mircea Borcilă, *Despre contextul actual și perspectivele integralismului*, în „Limba Română” (Chișinău), anul XVI, nr. 1–3, p. 43–49.
- Caragiale 1971 = I.L. Caragiale, *Teatru*, București, Editura Eminescu.
- Coșeriu 1992–1993 = Eugen Coșeriu, *Prelegeri și conferințe*, Supliment la „Anuar de lingvistică și istorie literară”, tomul XXXIII.
- Coșeriu 1997 = Eugeniu Coșeriu, *Sincronie, diacronie și istorie*, București, Editura Enciclopedică.
- Coșeriu 1999 = Eugenio Coșeriu, *Introducere în lingvistică*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, Editura Echinox.
- Coșeriu 2004 = Eugeniu Coșeriu, *Teoria limbajului și lingvistica generală. Cinci studii*, ediție în limba română de Nicolae Saramandu, București, Editura Enciclopedică.
- Saussure 1998 = Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, traducere în limba română de Irina Izverna-Tarabac, Iași, Editura Polirom.
- Vianu 1968 = Tudor Vianu, *Studii de stilistică*, București, Editura Didactică și Pedagogică.

E. COSERIU'S VIEW ON STYLISTICS. READING NOTES

ABSTRACT

Given E. Coseriu's well-established place among the few scientists who have thoroughly contributed to the ultimate progress of linguistics in the second half of the 20th century, the question of how much did stylistics, in all its aspects, influence the success of his research is of no little interest. First of all, one cannot fail to notice how good a reader E. Coseriu was: his sharp and accurate scientific discourse is obviously nurtured by in-depth readings and challenging meetings with other authors, inviting his reflection. Though he did not gather his ideas on stylistics in a specific treatise, the systematic character of his illustrations, considerations and lines of

⁵ A se vedea și Vianu 1968.

⁶ Afirmând că stilistica se interesează de valorile stilistice individuale, adică de expresivitatea pe care elementele limbii o dobândesc într-un act lingvistic, savantul român arată că stilistica este o știință a vorbirii, care studiază „realizarea individual-concretă a normei, care conține norma însăși și, în plus, originalitatea expresivă a indivizilor vorbitori” [subl. n.] (Coșeriu 2004: 100).

argumentation on the stylistic value of linguistic facts strongly suggest that his holistic view on language favoured the debate on issues such as: linguistic versus stylistic value of words; creativity and alterity in the linguistic manifestations of expressivity; expressive competence and expressive performance of the speaker; the stylistic aspect of communication; historical and functional approaches on style etc. The present article focuses on Coseriu's argumentation on these issues. His main predecessors and the way Coseriu dealt with former theories concerning the matters he was interested in, have also been tackled.

Stylistic and linguistic values are essential facets, most germane to the very being of any language. The identity of the act of speech as an act of creation, unique and individual in its origin, but socially determined in its end, imply the importance of reaching a common understanding of words, in order to have a proper communication. On the other hand, misunderstanding usually occurs by degree and at least some of its lighter shades can give birth to the best of stylistic effects, as illustrated by comedy authors such as I.L. Caragiale. The article follows some examples of such stylistic effects, to conclude that the diaphasic variation comprises both collective stylistic facts, and individual realizations. Therefore, as Coseriu has noticed, stylistics is concerned with the study of the expressive architecture of historical languages, in its making, and it should be seen as a powerful means of investigation in linguistic research.

Keywords: *Eugenio Coseriu, stylistics, linguistic research, expressive competence, expressive performance.*